

Ευρωπαϊσμός και Ευρωσκεπτικισμός στην Ελλάδα: Ιδεολογικές Διαστάσεις και Πολιτικές Εκπροσωπήσεις¹

Εισαγωγή

Επιχειρώντας κανείς να διερευνήσει τις ιδεολογικές τάσεις του «ευρωπαϊσμού» και του «ευρωσκεπτικισμού» στην περίπτωση της Ελλάδας είναι αναγκαίο να λάβει υπόψιν του ορισμένα κρίσιμα ζητήματα του «πολιτικού περιβάλλοντος» και της εξέλιξής του. Πιο συγκεκριμένα:

α) Στην Ελλάδα ποτέ μέχρι σήμερα δεν έχει διεξαχθεί ψηφοφορία ή δημοψήφισμα σχετικά με τα ζητήματα της Ευρώπης, ποτέ δηλαδή έως σήμερα τα ζητήματα αυτά δεν ετέθησαν με ανοικτό και αυτοτελή τρόπο ενώπιον της ελληνικής κοινωνίας. Όλες οι κατά καιρούς Συνθήκες της διαδικασίας ευρωπαϊκής ενοποίησης (Μάαστριχ, Άμστερνταμ, Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη), αλλά και όλες οι βασικές πολιτικές - οικονομικές επιλογές που τις συνόδευαν ιστορικά (ένταξη στην ΟΝΕ, ενιαίο νόμισμα, Διεύρυνση της Ε.Ε.), ψηφίστηκαν από το ελληνικό Κοινοβούλιο με μεγάλες πλειοψηφίες, συγκροτούμενες κατά βάση από τα δύο μεγαλύτερα κόμματα διακυβέρνησης στην Ελλάδα, με ελάχιστο έως μηδενικό δημόσιο διάλογο, ακόμα και μεταξύ των βουλευτών. Οι ευρωεκλογές (πολύ δε περισσότερο οι εθνικές εκλογές), επίσης, ποτέ δεν έφεραν τα ευρωπαϊκά ζητήματα στο πρώτο πλάνο της πολιτικής αντιπαράθεσης, αντίθετα κυριαρχήθηκαν πάντοτε σε πολύ έντονο βαθμό από τις εσωτερικές πολιτικές πολώσεις και την αντιπαράθεση των δύο μεγάλων κομμάτων για τη διαχείριση της εξουσίας. Σ' αυτό το πλαίσιο δεν έχει έως σήμερα εμφανιστεί στο προσκήνιο «ευρωπαϊκή διαίρεση (clivage)», με την έννοια που εμφανίστηκε, έστω και δευτερευόντως, σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η Ευρώπη δεν υπήρξε ούτε ορατή ούτε, έστω, ωσει παρούσα στον εσωτερικό πολιτικό ανταγωνισμό (Ross 2000, Belot-Cautrès 2004, Cautrès-Tiberj 2005).

β) Αποτέλεσμα αυτής της ελληνικής συνθήκης είναι ότι δεν υπάρχει κόμμα ή πολιτική οργάνωση που να συγκροτείται, ή έστω να αναφέρεται στην αντίθεση ευρωπαϊσμού / αντιευρωπαϊσμού. Τα δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας, η κεντροδεξιά ΝΔ και το κεντροαριστερό ΠΑΣΟΚ (που εκπροσωπούν βάσει των Βουλευτικών Εκλογών του 2004 το 86% του εκλογικού σώματος) είναι κόμματα ταυτισμένα με τις ιδέες και τις πολιτικές της ευρωπαϊκής ενοποίησης. «Φιλοευρωπαϊκό» κόμμα θεωρείται και το μικρό κόμμα της αριστεράς Συνασπισμός (3% του εκλογικού σώματος στις τελευταίες εκλογές), παρά το

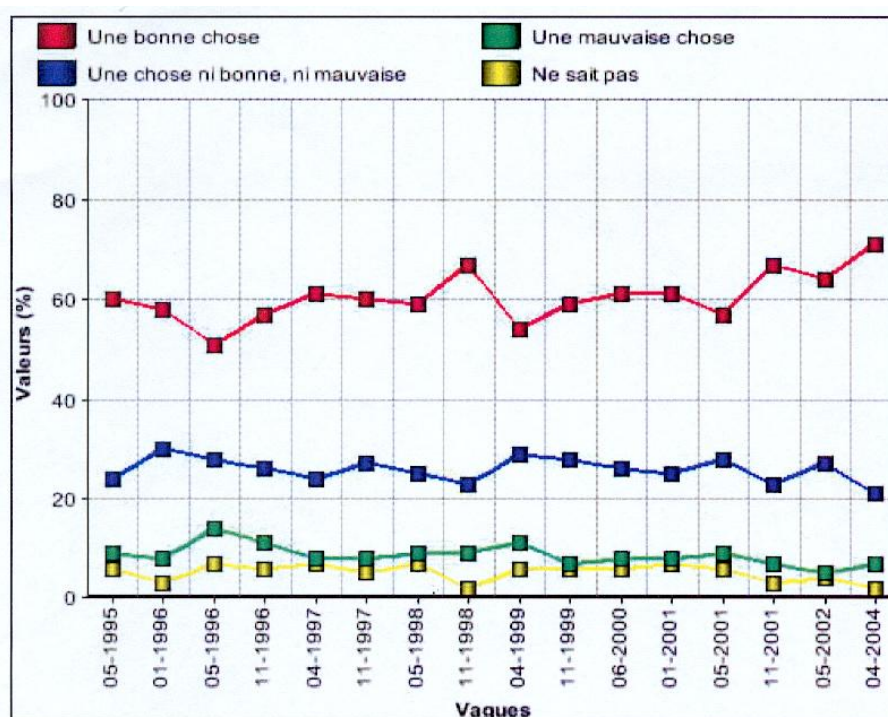
¹ Το άρθρο αυτό βασίζεται σε Ανακοίνωση του συγγραφέα στο Συνέδριο «Resisting Europe. Euroscepticism and national civic cultures», που πραγματοποιήθηκε υπό την αιγίδα του Université Libre de Bruxelles και του Institut d'Etudes Européennes, στις Βρυξέλλες 16 και 17 Μαρτίου 2006.

γεγονός ότι σημαντικό μέρος των μελών και των ψηφοφόρων του προέρχεται από τα κοινωνικά κινήματα εναντίον της παγκοσμιοποίησης, αλλά και από ισχυρές μερίδες του παραδοσιακού ελληνικού αριστερισμού. Στον αντίποδα του «φιλοευρωπαϊκού» πολιτικού τόξου τοποθετούνται το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ) και ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός (ΛΑΟΣ). Ωστόσο και στις περιπτώσεις των δύο αυτών κομμάτων καταγράφονται ορισμένες σημαντικές ιδιαιτερότητες. Το μεν ΚΚΕ έχει κυρίως «αντιαμερικανικό» και αντιϊμπεριαλιστικό πολιτικό λόγο, θεωρώντας την Ευρώπη κυριαρχούμενη από τις οικονομικές και στρατιωτικές επιλογές των ΗΠΑ. Ο «αντιευρωπαϊσμός» αν και υπαρκτός, συνιστά δευτερεύον στοιχείο στον πολιτικό του λόγο, γι' αυτό άλλωστε, όπως θα διαφανεί παρακάτω, η εκλογική του βάση διακρίνεται από μεγάλη αμφισημία σε σχέση με την Ευρώπη. Σε μεγάλο βαθμό η ίδια πολιτική λογική διαπερνά και τον ΛΑΟΣ, που εκτός των άλλων δεν έχει ακόμη απολύτως διαμορφωμένα ιδεολογικο-αξιακά χαρακτηριστικά. Έτσι, τα δύο αυτά μικρά κόμματα (αθροιστικά εκπροσωπούν περίπου το 8% του εκλογικού σώματος) κερδίζουν βεβαίως την εκλογική προτίμηση μεγάλου ποσοστού των λεγόμενων «ευρωσκεπτικιστών», χωρίς ωστόσο αυτοί να αποτελούν μια σαφή και καθαρή πλειοψηφία στο εσωτερικό των ψηφοφόρων τους και χωρίς βεβαίως η ιδεολογικο-πολιτική συγκρότηση των κομμάτων αυτών να θεμελιώνεται πάνω σε αυτούς.

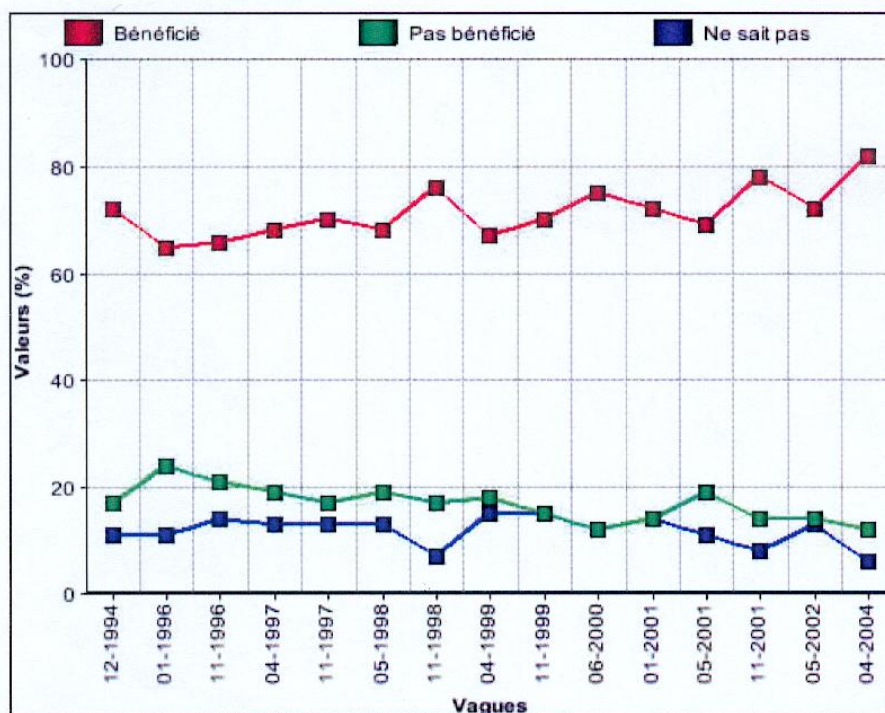
Οι ιδιομορφίες αυτές της ελληνικής περίπτωσης καθιστούν τόσο τον «φιλοευρωπαϊσμό» όσο και τον «ευρωσκεπτικισμό» μια λίγο έως πολύ terra incognita. Στόχος της παρέμβασης αυτής είναι λοιπόν να φωτιστούν καλύτερα οι ιδεολογικές αυτές διαστάσεις, να εντοπιστούν οι παράγοντες εκείνοι που συνθέτουν την ελληνική κοινή γνώμη απέναντι στην Ευρώπη, καθώς και να ειδωθεί η σχέση της τελευταίας με το αξιακό-ιδεολογικό πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας και τη διαμόρφωση του κομματικού συστήματος. Για το σκοπό θα χρησιμοποιηθούν όσο πιο συνθετικά επιτρέπει η πολυμορφία τους, αφενός μεν δεδομένα από το Ευρωβαρόμετρο αφετέρου δε δεδομένα των ερευνών πολιτικής συμπεριφοράς της περιόδου 1995-2005 του ινστιτούτου ερευνών κοινής γνώμης VPRC.

1. Η «φιλο-ευρωπαϊκή» ελληνική κοινή γνώμη

Παρατηρώντας τους σχετικούς με την Ευρωπαϊκή Ένωση δείκτες κοινής γνώμης θα διαπιστώσει κανείς ότι η Ελλάδα καταγράφεται σταθερά ως μια εκ των πλέον φιλο-ευρωπαϊκών χωρών. Με βάση καταρχήν τα δεδομένα του Ευρωβαρόμετρου της περιόδου 1995-2004 διαφαίνεται ότι η άποψη της ελληνικής κοινωνίας σχετικά με το αν «η συμμετοχή της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι ένα καλό πράγμα» υπερέρχει συντριπτικά της αντίθετης άποψης καταγράφοντας ποσοστά από 56-70%.

Μια ανάλογη εικόνα προκύπτει επίσης από τα δεδομένα του Ευρωβαρόμετρου που αφορούν στη γνώμη της ελληνικής κοινωνίας σχετικά με το κατά πόσον η Ελλάδα έχει σε γενικές γραμμές ωφεληθεί ή όχι από τη συμμετοχή της στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Όπως προκύπτει από το σχετικό Διάγραμμα, η γνώμη αυτή καταγράφεται συστηματικά υψηλή, σε ποσοστά που κυμαίνονται από 65-80%.

Παράλληλα με τα δεδομένα του Ευρωβαρόμετρου, οι έρευνες πολιτικής συμπεριφοράς της VPRC στην Ελλάδα παρακολούθησαν συστηματικά μια σειρά από δείκτες που αφορούν στη στάση της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στην Ευρώπη και την Ευρωπαϊκή Ένωση και που επιβεβαιώνουν, αλλά και εμβαθύνουν, την αρχική εικόνα του Ευρωβαρόμετρου. Ένας τέτοιος δείκτης αφορά στη (θετική, αρνητική ή ουδέτερη) γνώμη της ελληνικής κοινωνίας για την Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία σύμφωνα με τις έρευνες της VPRC καταγράφεται συστηματικά θετική, περνώντας από το 71% του 1996 στο 74% του 2004 (Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Γνώμη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.) (ποσοστά %)

	1996	1997	1999	2001	2004
ΘΕΤΙΚΗ	71	75	64	66	74
ΑΡΝΗΤΙΚΗ	23	14	14	18	10

Πηγή: VPRC, Ετήσια Δεδομένα Ερευνών Πολιτικής Συμπεριφοράς

Ένας άλλος δείκτης αφορούσε στην προοπτική ένταξης της Ελλάδος στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ), κεντρική πολιτική επιλογή των κυβερνήσεων της χώρας κατά την περίοδο 1996-2000. Η επιλογή αυτή εμφάνισε τεράστια συναίνεση. Στην υποθετική περίπτωση διενέργειας δημοψηφίσματος η επιλογή του «ΝΑΙ» καταγραφόταν μεταξύ 64-72%, ενώ η απορριπτική στάση του «ΟΧΙ» μεταξύ 14-20% (Πίνακας 2). Η επιλογή του «ΝΑΙ» εμφανιζόταν να διεισδύει ισοδύναμα σε όλο το φάσμα του κομματικού συστήματος και της πολιτικής σκηνής: σύμφωνα με τα στοιχεία των ερευνών του 2000, χρονιά κατά την οποία η Ελλάδα εντάχθηκε τυπικά στην ΟΝΕ, οι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ δήλωναν οπαδοί του «ΝΑΙ» σε ποσοστό 78%, οι ψηφοφόροι της ΝΔ σε ποσοστό 70%, οι ψηφοφόροι του Συνασπισμού σε ποσοστό 71%. Μόνον οι ψηφοφόροι του ΚΚΕ εμφανίζονταν ουσιαστικά διχασμένοι, με τους υπέρμαχους του «ΟΧΙ» να φτάνουν στο 51%, έναντι 36% των υποστηρικτών του «ΝΑΙ».

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Γνώμη για την ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ (ποσοστά %)

	1996	1998	1999	2000
ΝΑΙ	72	64	70	69
ΟΧΙ	14	20	17	17

Πηγή: VPRC, Ετήσια Δεδομένα Ερευνών Πολιτικής Συμπεριφοράς

Ένα πρώτο λοιπόν συμπέρασμα που προκύπτει τόσο από τα δεδομένα του Ευρωβαρόμετρου όσο και από αυτά της VPRC είναι το γεγονός ότι ο «φιλοευρωπαϊσμός» αποτελεί για την ελληνική κοινωνία, σε ένα πρώτο τουλάχιστον επίπεδο, μια κυρίαρχη στάση-ιδεολογία. Επιπλέον, όπως φαίνεται και στον πίνακα 3, όπου παρουσιάζεται βάσει δεδομένων του 2004 της VPRC η σχέση κομματικής ταύτισης / συμπάθειας² και φιλοευρωπαϊσμού, ο τελευταίος διαπερνά οριζόντια όλα τα πολιτικά κόμματα και τους πολιτικούς χώρους, παρά τις υπαρκτές διαφοροποιήσεις που εμφανίζονται στο χώρο του Κομμουνιστικού Κόμματος και του νεοσυσταθέντος ΛΑΟΣ. Όπως φαίνεται στον πίνακα 3 που ακολουθεί, η ισχυρή φιλοευρωπαϊκή ιδεολογία έχει ως αποτέλεσμα η στάση απέναντι στην Ευρώπη να μη δημιουργεί ισχυρή «διαιρετική τομή» (clivage) στο κομματικό σύστημα και άρα να μην αποτελεί ισχυρό προσδιοριστικό παράγοντα της κομματικής προτίμησης.

² Ο δείκτης κομματικής ταύτισης / συμπάθειας αποτελεί ένα αθροιστικό δείκτη που προκύπτει από την ανάλυση, ταυτόχρονα, των ερωτήσεων κομματικής εγγύτητας ('αισθάνεστε κοντά σε κάποιο πολιτικό κόμμα', αν ναι, 'ποιο είναι αυτό', 'πόσο κοντά αισθάνεστε σε αυτό, πολύ κοντά, κοντά, όχι και τόσο κοντά') και κομματικής συμπάθειας (αν δεν αισθάνονται κοντά σε κάποιο κόμμα: 'υπάρχει κάποιο κόμμα το οποίο βρίσκεται σήμερα περισσότερο κοντά στις δικές σας ιδέες και απόψεις').

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Στάσεις απέναντι στην Ευρώπη και κομματική ταύτιση / συμπάθεια (%)

Στάση απέναντι στην Ε.Ε.	ΠΑΣΟΚ	ΝΔ	ΚΚΕ	ΣΥΝ	ΛΑΟΣ	«Ανεξάρτητου»	ΣΥΝΟΛΟ
Θετική	81	82.1	40.0	70.5	57.9	59.4	74.1
Αρνητική	5.6	5.7	40.0	13.6	21.1	14.9	9.9
Καμία / Αδιάφορη	13.4	12.2	20.0	15.9	21.0	25.7	16.0

Πηγή: VPRC, Δεδομένα Ερευνών Πολιτικής Συμπεριφοράς 2004

Δεδομένου ότι η κομματική ταύτιση / συμπάθεια εξακολουθεί έως σήμερα στην Ελλάδα να αποτελεί ισχυρότατη παράμετρο της πολιτικής συμπεριφοράς (οι προεκλογικές έρευνες του 2004 της VPRC κατέγραψαν το ποσοστό των «ανεξάρτητων» ψηφοφόρων – πολιτών στο 15.5%)³ είναι νόμιμο να υποθέσει κανείς ότι οι απόψεις των πολιτών σε σχέση με τις απόψεις και τα συναισθήματά τους απέναντι στην Ε.Ε. «χρωματίζονται» ανάλογα με τις θέσεις και τις γραμμές (ακόμα και στις αμφισημίες τους) των πολιτικών κομμάτων που υποστηρίζουν.

Τα στοιχεία του πίνακα 3 καταδεικνύουν βεβαίως ότι ο ισχυρότερος πυρήνας των «αντιευρωπαϊστών» καταγράφεται κυρίως εντός του Κομμουνιστικού Κόμματος και δευτερευόντως εντός του ΛΑΟΣ, ωστόσο και στις δύο αυτές ομάδες ψηφοφόρων η «φιλοευρωπαϊκή» τάση είναι αρκετά ισχυρή.

³ Το γεγονός αυτό οφείλεται στην παραδοσιακή υπερ-πολιτικότητα που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία και σε μεγάλο βαθμό ερμηνεύει τόσο την ανθεκτικότητα των δύο βασικών κομμάτων διακυβέρνησης (της κεντροδεξιάς Νέας Δημοκρατίας και του κεντροαριστερού ΠΑΣΟΚ) όσο και την απόλυτη σχεδόν ηγεμονία του δικομματισμού, και μάλιστα σε συνθήκες καθολικής σχεδόν συμμετοχής στις εκλογές.

2. Η ιδεολογικο-πολιτική συγκρότηση του φιλοευρωπαϊσμού και οι εσωτερικές του αντιφάσεις

Ωστόσο, το ζήτημα που παραμένει συσκοτισμένο και που τίθεται προς ανίχνευση αφορά στα συστατικά στοιχεία αυτού του ελληνικού «φιλοευρωπαϊσμού». Ποιες είναι δηλαδή οι υλικές προϋποθέσεις του, τα δεσπύζοντα ιδεολογικο-πολιτικά χαρακτηριστικά του, αλλά και οι εσωτερικές του αντιφάσεις (Belot 2002). Θα προχωρούσαμε, διαμέσου των δεδομένων που διαθέτουμε, σε τρεις υποθέσεις:

α) ο «φιλοευρωπαϊσμός» της ελληνικής κοινωνίας είναι άμεσα συναρτημένος με τις προσδοκίες οικονομικής ανάπτυξης και πολιτικού εκσυγχρονισμού της χώρας. Σε μια ειδική ερώτηση σχετικά με τα συγκεκριμένα ωφελήματα της Ελλάδας από τη συμμετοχή της στην Ε.Ε. σε έρευνα της VPRC του 1997, τα τρία από τα τέσσερα βασικά ωφελήματα της χώρας που αναφέρθηκαν αφορούσαν σε ζητήματα οικονομικής φύσεως, είτε γενικής οικονομικής κατάστασης της χώρας είτε προσωπικής οικονομικής κατάστασης: οικονομική ανάπτυξη της χώρας (67%), άνοδος του βιοτικού επιπέδου των πολιτών (60%), μείωση του πληθωρισμού (50%). Αντίθετα, ως προς το ζήτημα της ανεργίας η παράσταση ωφέλειας καταγράφηκε πολύ χαμηλότερη και έφτασε μόλις το 29% (ενώ αντίθετα το 59% θεωρούσε ότι η Ε.Ε. και οι πολιτικές έχουν επιδράσει αρνητικά). Στο στοιχείο αυτό θα επανέλθουμε και παρακάτω.

Η ελληνική κοινή γνώμη είναι συνεπώς φιλοευρωπαϊκή στο μέτρο που προσδοκά (και σε σημαντικό βαθμό επιτυγχάνει) από τη συμμετοχή της στην Ευρώπη υψηλότερο οικονομικό, βιοτικό και καταναλωτικό επίπεδο. Ο φιλοευρωπαϊσμός της ελληνικής κοινωνίας για μια μεγάλη χρονική περίοδο που ξεκινά από την αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας το 1974 και φτάνει έως τις μέρες μας, ταυτίζεται με την έννοια και την προσδοκία της οικονομικής ανάπτυξης και την αποβολή των συμπτωμάτων κοινωνικής καθυστέρησης. Το στοιχείο αυτό βρίσκεται στον πυρήνα της τεράστιας κοινωνικής συναίνεσης στην φιλο-ευρωπαϊκή γραμμή.

β) ο «φιλοευρωπαϊσμός» της ελληνικής κοινωνίας είναι επίσης άμεσα συνδεδεμένος με την ανασφάλεια των πολιτών στα ζητήματα που αφορούν στις ελληνοτουρκικές σχέσεις και την «εξωτερική απειλή της χώρας». Το τέταρτο βασικό όφελος της χώρας από τη συμμετοχή στην Ε.Ε., σύμφωνα με την προαναφερθείσα έρευνα του 1997, τρίτο κατά σειρά αξιολόγησης, είναι η ωφέλεια στην εξωτερική πολιτική και άμυνα (54%). Η ελληνική κοινή γνώμη θεωρεί ότι η Ε.Ε. αποτελεί ουσιαστικά μια «ομπρέλα ασφαλείας» απέναντι στις εξωτερικές απειλές της Τουρκίας. Η παγιωμένη αυτή άποψη και ψυχολογική θέση ερμηνεύει την αντιφατική εκ πρώτης όψεως τοποθέτηση της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στην ένταξη της Τουρκίας στην Ε.Ε. Σύμφωνα με ειδική έρευνα της VPRC κατά την περίοδο

Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 2005, η ελληνική κοινή γνώμη διάκειται εχθρικά απέναντι στην ένταξη της Τουρκίας στην Ε.Ε. (Υπέρ: 28.8%, Κατά: 57.7%, Αδιάφοροι-Ουδέτεροι: 13.5%)⁴, θεωρεί ωστόσο ότι με αυτήν «η Ελλάδα θα κινδυνεύει λιγότερο» (55%).

γ) ο «φιλοευρωπαϊσμός» αυτός, τέλος, είναι ένας μάλλον «εθνοκεντρικός φιλοευρωπαϊσμός», ένας «εσωστρεφής φιλοευρωπαϊσμός». Δεν εμφανίζει δηλαδή στοιχεία ενός θετικά φορτισμένου «κοσμοπολιτισμού» ή ακόμα μιας ανοχής στη «διεθνική πολυπολιτισμικότητα» και αυτό ακριβώς το γεγονός προδιαθέτει για την ύπαρξη μιας λανθάνουσας «ευρωσκεπτικιστικής» τάσης στο εσωτερικό του «φιλοευρωπαϊσμού»⁵.

Καταρχήν η ελληνική κοινή γνώμη είναι πολύ «ελληνοκεντρική». Παρακολουθεί ελάχιστα τα τεκταινόμενα στο χώρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και βρίσκεται ελάχιστα ενημερωμένη σε σχέση με αυτά. Έτσι, ο μέσος όρος ενημέρωσης σχετικά με τη διεύρυνση της Ε.Ε. σε μια κλίμακα από το 1-10 (όπου στο 1 αυτοτοποθετούνταν οι καθόλου ενημερωμένοι και στο 10 οι πολύ ενημερωμένοι) καταγράφηκε σε ειδική έρευνα της VPRC το 2003 στο 4,06. Το 73,6% τοποθετήθηκε ως προς το βαθμό της ενημέρωσής του από το 1 έως το 5. Μόλις το 11% περίπου τοποθετήθηκε στις θέσεις 8, 9 και 10, θεωρώντας τον εαυτό του πολύ ενημερωμένο για τα θέματα της ευρωπαϊκής διεύρυνσης. Το ενδιαφέρον ωστόσο για αυτήν καθαυτή τη διεύρυνση καταγράφηκε μάλλον οριακό (40.4%), ενώ και ο γνωστικός δείκτης (γνώση για τις χώρες που περιλαμβάνονται στη διεύρυνση) εξαιρουμένης της Κύπρου για την οποία υπήρχε καθολική γνώση, καταγράφηκε περίπου στο 30%.

Κατόπιν, οι αντιφατικές γνώμες που συγκροτούν την ελληνική κοινή γνώμη σε σχέση με τη διεύρυνση και τη λειτουργία της Ε.Ε. ενισχύουν επίσης την υπόθεση ότι εμφορείται σε μεγάλο βαθμό από στερεοτυπικές παραστάσεις, ή «ωφελιμιστικές» προσλήψεις. Έτσι, η διεύρυνση θεωρείται ότι «ενισχύει την Ε.Ε.» (52%), αλλά και θα «δυσκολέψει τη λήψη αποφάσεων σε αυτήν» (55%), θα «ανοίξει μεγαλύτερες αγορές για τα ελληνικά προϊόντα» (69%), «δημιουργεί φόβο για είσοδο περισσότερων μεταναστών στη χώρα» (71%), «θα δημιουργήσει μεγάλα προβλήματα στην ελληνική γεωργία» (56%), «θα δημιουργήσει μεγαλύτερες ευκαιρίες για τις ελληνικές επιχειρήσεις» (66%), αλλά η «Ελλάδα θα παίρνει μικρότερη οικονομική βοήθεια» (57%) και οι «Ελληνες/ίδες δεν θα μπορούν να βρουν δουλειά στις νέες χώρες της διεύρυνσης» (44%).

⁴ Η στάση της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στο ενδεχόμενο ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε. υπήρξε πάντοτε αρνητική. Σύμφωνα με τα στοιχεία της VPRC, το 1999 οι αρνητικοί στην ένταξη έφταναν το 43% και οι θετικοί το 31%, ενώ το 2004 οι αρνητικοί καταγράφηκαν στο 54% έναντι 34% των θετικών.

⁵ Χρησιμοποιούμε τον όρο «εθνοκεντρισμός», ο οποίος, σύμφωνα με τους Mayer και Roux, έχει το πλεονέκτημα να περιγράφει -οριοθετεί τις ιδεολογικές πρακτικές της (κοινωνικής) ένταξης ή του αποκλεισμού των διαφόρων κοινωνικών ομάδων όχι στη βάση της φυλετικής (εθνοτικής) καταγωγής, αλλά του πολιτισμού (Mayer-Roux 2004: 98). Βλ. επίσης Baimbridge, M. – Burkitt, B. – Macey, M. (1994).

Το κυριότερο ωστόσο στοιχείο που τεκμηριώνει το χαρακτηρισμό του «εσωστρεφούς φιλοευρωπαϊσμού» είναι τα ισχυρά χαρακτηριστικά φοβικότητας σε σχέση με την εθνική ταυτότητα («ελληνικότητα») που διαπερνούν την ελληνική κοινωνία. Ταυτόχρονα με τα οικονομικά και πολιτικά οφέλη που θεωρεί ότι αποκομίζει από την Ε.Ε., η τελευταία θεωρείται, ταυτόχρονα, από την πλειοψηφία της ελληνικής κοινωνίας ως κίνδυνος για την εθνική ταυτότητα ή για να το διατυπώσουμε διαφορετικά, ο φόβος για την αλλοίωση της εθνικής ταυτότητας που συνεπάγεται η ένταξη σε ένα ευρύτερο οικονομικό-πολιτικό πλαίσιο είναι το αναγκαίο τίμημα για τα οικονομικά και πολιτικά ωφελήματα. Το σχετικό ποσοστό είναι σταθερά πλειοψηφικό κατά την περίοδο 1998-2003, βρίσκοντας την ανώτερη τιμή του το 2001 με 62% (Πίνακας 4).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

«Μέσα στην Ευρώπη κινδυνεύουμε να χάσουμε την εθνική μας ταυτότητα» (ποσοστά %)

	1998	1999	2001	2002	2003
Συμφωνώ + μάλλον συμφωνώ	52	58	62	51	53
Διαφωνώ + μάλλον διαφωνώ	27	22	22	28	30

Πηγή: VPRC, Ετήσια Δεδομένα Ερευνών Πολιτικής Συμπεριφοράς

Η άποψη της διακινδύνευσης της εθνικής ταυτότητας διαπερνά, με διαφορετικές βεβαίως εντάσεις, όλο το φάσμα του κομματικού συστήματος. Συμφωνεί με αυτήν το 45% των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, το 60% των ψηφοφόρων της ΝΔ, το 66% του ΚΚΕ, το 40% του Συνασπισμού και το 80% των ψηφοφόρων του ΛΑΟΣ. Διαπερνά, ωστόσο, και με ένα σχεδόν ισοδύναμο τρόπο, όλες τις κοινωνικές τάξεις, εμφανίζει δηλαδή ένα εντυπωσιακό «ταξικό πολυσυλλεκτισμό». Συμφωνεί μαζί της το 47% των ανώτερων κοινωνικών τάξεων, το 55% των μεσοαστικών κοινωνικών στρωμάτων, το 46% των λαϊκών (και σχετικά εξασφαλισμένων) κοινωνικών τάξεων και το 55% των «φτωχών» και «νεόπτωχων» (των κοινωνικών δηλαδή ομάδων που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας)⁶.

⁶ Για την κατασκευή του δείκτη κοινωνικής ένταξης χρησιμοποιήθηκαν οι μεταβλητές του εισοδήματος, του εκπαιδευτικού επιπέδου, του αναλυτικού επαγγέλματος και της θέσης στο επάγγελμα, της κατοχής περιουσιακών στοιχείων, καθώς και καταναλωτικών ειδών.

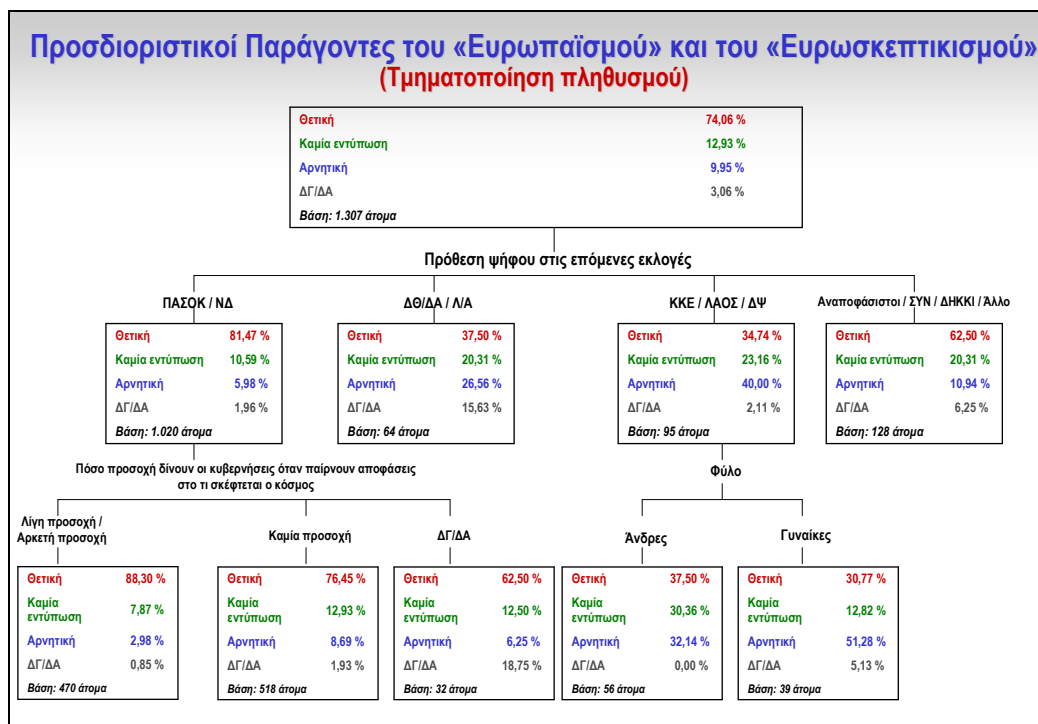
3. Προσδιοριστικοί παράγοντες του «φιλοευρωπαϊσμού» και των «ευρωσκεπτικιστικών» τάσεων - Κοινωνικές και πολιτικές διαφοροποιήσεις

Η τεχνική της ανάλυσης τμηματοποίησης πληθυσμού που πραγματοποιήσαμε με βάση ερευνητικά δεδομένα του 2004 της VPRC και με βασική μεταβλητή τη γνώμη για την Ευρωπαϊκή Ένωση, οδήγησε σε ορισμένα κρίσιμα συμπεράσματα ως προς τους προσδιοριστικούς πολιτικούς ή κοινωνικούς παράγοντες τόσο του «φιλοευρωπαϊσμού» όσο και του ευρωσκεπτικιστικών διαστάσεων. Ως «φιλοευρωπαϊσμό» ορίσαμε τη θετική γνώμη για την Ε.Ε. και ως «ευρωσκεπτικισμό» την αρνητική γνώμη.

Η συγκριτική ανάλυση των δεδομένων έδειξε καταρχήν ότι η **ψηφος (δηλαδή η κομματική τοποθέτηση) αποτελεί και για τους δύο πόλους τη βασική προσδιοριστική μεταβλητή.**

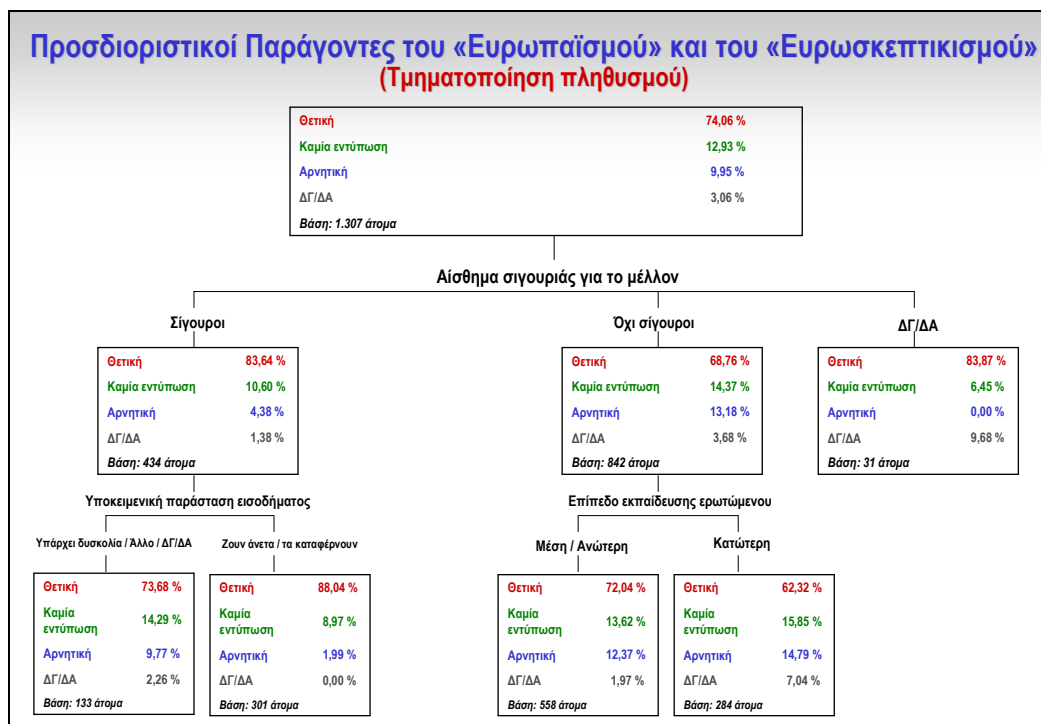
Οι ψηφοφόροι των δύο μεγάλων κομμάτων διακυβέρνησης έχουν κατά 81.5% θετική γνώμη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (με εθνικό ποσοστό 74%) και κατά 5.98% αρνητική γνώμη (με εθνικό ποσοστό 9.95%). Αντίθετα, οι οπαδοί της «αντιπολιτικής» συμπεριφοράς, καθώς και οι ψηφοφόροι των δύο άκρων του κομματικού συστήματος, του ΚΚΕ και του ΛΑΟΣ, εμφανίζουν πολύ μικρότερα ποσοστά θετικής γνώμης (37.5 και 35% αντίστοιχα) και, ταυτόχρονα, πολύ ισχυρότερα ποσοστά αρνητικής γνώμης. Όσο κανείς απομακρύνεται από την πολιτική επιλογή του δικομματισμού τόσο περισσότερες πιθανότητες συγκεντρώνει στο να προσχωρήσει σε «ευρωσκεπτικιστικές» ιδέες. Όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από το Διάγραμμα 3 οι κοινωνικές, οι οικονομικές ή οι μορφωτικές μεταβλητές, καθώς και άλλες ιδεολογικο-πολιτικές μεταβλητές, όπως η αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά / Δεξιά, δεν αποτελούν κρίσιμους προσδιοριστικούς παράγοντες της στάσης απέναντι στην Ε.Ε. ή, στην καλύτερη περίπτωση, αποτελούν δευτερεύουσας σημασίας παράγοντες.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 3

Αν από την ανάλυση τμηματοποίησης αφαιρεθεί η μεταβλητή της κομματικής τοποθέτησης, ως σημαντικότερος προσδιοριστικός παράγοντας της στάσης απέναντι στην Ε.Ε. αναδεικνύεται το **αίσθημα εξασφάλισης στο μέλλον**. Παρατηρείται έτσι, ότι η αρνητική γνώμη για την Ε.Ε. εμφανίζεται πολύ ισχυρότερη στους μη-εξασφαλισμένους (κυρίως στον εργασιακό τομέα) πολίτες, ή δευτερευόντως ακόμα, και σε όσους αντιμετωπίζουν δυσκολίες με τη σημερινή οικονομική τους κατάσταση. Στην περίπτωση αυτή διαπιστώνεται μια λανθάνουσα «ταξική – κοινωνική» διαίρεση στις τοποθετήσεις σχετικά με την αποδοχή ή όχι της Ευρώπης, με τους φτωχότερους πολίτες ή γενικότερα με τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα να τείνουν περισσότερο στις «ευρωσκεπτικιστικές» ιδέες (Διάγραμμα 4) (Tiberj 2005).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 4

4. Το γαλλικό Δημοψήφισμα του 2005 και οι επιπτώσεις του στην ελληνική κοινή γνώμη

Το Δημοψήφισμα της 29^{ης} Μαΐου 2005 στη Γαλλία για την Ευρωπαϊκή Συνταγματική Συνθήκη αποτελεί, ίσως, ένα σημείο τομής για την ελληνική κοινή γνώμη ως προς την Ευρωπαϊκή Ένωση και τις πολιτικές της. Η απόρριψή του από τους γάλλους πολίτες αποτέλεσε για αυτήν μια ιδιαίτερη έκπληξη και έδωσε το έναυσμα για μια συγκροτημένη εξωτερική πολλών λανθανουσών έως τότε κριτικών στις πολιτικές της Ε.Ε.

Μια ειδική έρευνα της VPRC τον Ιούνιο του 2005, σχετικά με το αποτέλεσμα του γαλλικού δημοψηφίσματος, επιχείρησε να ανιχνεύσει τις βαθύτερες αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας σε σχέση με το ευρωσύνταγμα, καθώς και την πρόσληψη της γαλλικής αντίθεσης σε αυτό. Η έρευνα, όπως και όλες σχεδόν οι προηγούμενες που είχαν ως πεδίο διερεύνησης τα ευρωπαϊκά ζητήματα, πιστοποίησε για μια ακόμη φορά τη γενική «φιλοευρωπαϊκή» κατεύθυνση της ελληνικής κοινωνίας (73% της ελληνικής κοινής γνώμης τάσσεται και στην έρευνα αυτή υπέρ της Ένωσης της Ευρώπης και μόλις 15.5% εναντίον της προοπτικής αυτής), αλλά και το χαμηλό δείκτη ενημέρωσης σχετικά με το Ευρωσύνταγμα, ο οποίος καταγράφηκε στο εξαιρετικά ισχύο ποσοστό του 13% (πολύ + αρκετά ενημερωμένοι). Και οι δύο αυτές συνιστώσες έχουν ήδη καταγραφεί διαχρονικά. Ταυτόχρονα, τα συναισθήματα που προκλήθηκαν από το αποτέλεσμα του γαλλικού δημοψηφίσματος δηλώνονται θετικά (48% έναντι 21% που δηλώνει αρνητικά συναισθήματα και 19% που τοποθετείται με ουδετερότητα), ενώ στην καίρια ερώτηση «τι θα ψηφίζατε σε ενδεχόμενο Δημοψήφισμα στην Ελλάδα σε σχέση με το Ευρωσύνταγμα» το 46% απαντά ΟΧΙ, το 23% ΝΑΙ, ενώ το 31% δηλώνει αδυναμία να εκφράσει γνώμη. Μια συστηματικότερη διερεύνηση της προδιάθεσης αυτού του 31% «αδιευκρινίστη ψήφου», δείχνει ότι η τελική σχέση μεταξύ του «ΟΧΙ» και του «ΝΑΙ» θα διαμορφωνόταν σε περίπτωση δημοψηφίσματος περίπου στο 60%-40% υπέρ του πρώτου. Το γεγονός αυτό αποτελεί ήδη μια «έκπληξη». Τι και πώς έχει μεσολαβήσει ώστε ο γενικός «φιλοευρωπαϊσμός» να μεταβάλλεται σε αρνητική διάθεση απέναντι σε ένα κομβικό ζήτημα της ευρωπαϊκής πορείας την ίδια στιγμή που κατά τη διάρκεια της προηγούμενης δεκαετίας τόσο ως προς τη Συνθήκη του Μάαστριχ, όσο και ως προς την ΟΝΕ ή το ενιαίο νόμισμα οι επιλογές της κοινής γνώμης καταγράφονταν απέναντί τους πολύ θετικές;

Καταρχήν, μια αναλυτικότερη διερεύνηση των λόγων προτίμησης του ΟΧΙ αναδεικνύει δύο διαφορετικές κριτικές προς το ευρωσύνταγμα: μια «δημοκρατική-κοινωνική κριτική» (η οποία επιζητεί μείωση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων, περισσότερη συμμετοχή στις λήψεις αποφάσεων, ελπίζει σε μια επαναδιαπραγμάτευση ώστε η Συνθήκη να καταστεί καλύτερη, ασκεί κριτική στη μη-διασφάλιση της πολιτικής ενοποίησης της

Ευρώπης) και μια «εθνοκεντρική κριτική» (η οποία προβάλλει κυρίως την αντίθεση προς την ένταξη της Τουρκίας στην Ε.Ε. και δευτερευόντως τον κίνδυνο απώλειας της εθνικής ταυτότητας). Ο πρώτος τύπος κριτικής αφορά περίπου το 66% των υποστηρικτών του «ΟΧΙ», ο δεύτερος τύπος το 28.5% περίπου των ίδιων υποστηρικτών (Πίνακας 5).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Λόγοι για τους οποίους θα ψήφιζε ΟΧΙ η ελληνική κοινή γνώμη σε ενδεχόμενο Δημοψήφισμα για το Ευρωσύνταγμα

Επαναδιαπραγμάτευση για καλύτερο Σύνταγμα	21.3	}	66.1
Διευρύνονται οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες	24.9		
Δεν διασφαλίζεται η πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης	4.7		
Οι πολίτες δεν έχουν ρόλο στις αποφάσεις	15.2		
Άρνηση της ένταξης της Τουρκίας στην Ε.Ε.	19.6	}	28.4
Απειλείται η εθνική ταυτότητα	8.8		
Χωρίς συγκεκριμένη απάντηση	5.5		

Πηγή: VPRC, Έρευνα για το Ευρωσύνταγμα, Ιούνιος 2005

Επίσης, η πολιτική – εκλογική προέλευση του ΟΧΙ δείχνει και πάλι μια εντυπωσιακή οριζόντια διείσδυση. Όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει στον πίνακα που ακολουθεί τα μεγαλύτερα ποσοστά άρνησης προέρχονται από το ακροδεξιό ΛΑΟΣ και το ΚΚΕ. Όμως η δυναμική του ΟΧΙ διαπερνά τα εκλογικά σώματα όλων των κομμάτων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ψήφος σε ενδεχόμενο Δημοψήφισμα για το Ευρωσύνταγμα σύμφωνα με την κομματική ψήφο των βουλευτικών εκλογών 2004 (ποσοστά %)

	Νέα Δημοκρατία	ΠΑΣΟΚ	ΚΚΕ	ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ	ΛΑΟΣ
ΟΧΙ	32.7	56.2	72.7	57.1	83.3
ΝΑΙ	32.2	17.4	18.2	23.8	-
ΔΓ/ΔΑ	35.2	26.4	9.1	19.0	16.7

Πηγή: VPRC, Έρευνα για το Ευρωσύνταγμα, Ιούνιος 2005

Για την αντιστροφή λοιπόν του κλίματος μπορούν να επισημανθούν, όπως προκύπτουν από μια συνθετική ανάγνωση των διαχρονικών δεδομένων, οι εξής λόγοι:

- α) η προσδοκία της οικονομικής ανάπτυξης που σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη του «φιλοευρωπαϊσμού» φαίνεται ότι σιγά-σιγά εξαντλεί τη δυναμική της. Το αίτημα της κοινωνικής συνοχής, με έμφαση στην καταπολέμηση της ανεργίας αρχίζει να έρχεται στο προσκήνιο. Στο ζήτημα αυτό, όπως είδαμε παραπάνω, η εκτίμηση της ελληνικής κοινής γνώμης ήταν ότι η ένταξη στην Ευρώπη δεν είχε συμβάλλει θετικά. Ωστόσο, η άποψη αυτή κυριαρχείτο από τα άλλα ωφελήματα. Η ολοκλήρωση ενός πρώτου ιστορικού κύκλου, με την επίτευξη μιας οικονομικής ανάπτυξης στις δεκαετίες '80 και '90, μεταβάλλει την «ατζέντα» των κοινωνικών παραστάσεων, αναδεικνύοντας τα θέματα της ανεργίας και κατ'επέκτασιν της κοινωνικής συνοχής.
- β) το κοινωνικό αυτό υπόβαθρο ενεργοποιεί περισσότερο το «φοβικό» σύνδρομο της απώλειας της εθνικής ταυτότητας, ή τουλάχιστον της μετάλλαξής της. Ο «εθνοκεντρισμός» που διευρύνεται και αναπαράγεται αρχίζει να έχει ενεργότερη συμμετοχή στο σύστημα αξιών της ελληνικής κοινωνίας, αυτονομούμενος από τα «φιλοευρωπαϊκά» χαρακτηριστικά.
- γ) καθοριστικό ρόλο επίσης έχει διαδραματίσει η δυσαρέσκεια που προκάλεσε στην ελληνική κοινωνία η στάση της Ε.Ε. και των περισσότερων ευρωπαϊκών κυβερνήσεων στο Σχέδιο Αναν για την επίλυση του Κυπριακού. Η αντίθεση των Κυπρίων στο Σχέδιο αυτό, που εκφράστηκε με το Δημοψήφισμα του Απριλίου-Μαΐου 2004, έχει την πλήρη ιδεολογική συμπαράσταση της ελληνικής κοινωνίας που κι'αυτή σύμφωνα με τις δημοσκοπήσεις έδινε το βάρος της στην απόρριψη του Σχεδίου. Το αποτέλεσμα είναι η δυσαρέσκεια για τη στάση της Ε.Ε. στο Κυπριακό να εκτοξευθεί τον Ιούνιο του 2004 (συγκυρία Ευρωεκλογών) στο 70.6%⁷.
- δ) ένας εξίσου σημαντικός λόγος που δεν πρέπει να υποτιμηθεί είναι και η γνώμη της ελληνικής κοινωνίας σχετικά με τη στάση της Ε.Ε. στον πόλεμο του Ιράκ. Οι ικανοποιημένοι/ες από τη στάση ανέρχονται στο 8.1% και οι δυσαρεστημένοι/ες στο 81.5⁸. Ο πόλεμος του Ιράκ ενεργοποιεί και ενδυναμώνει στην ελληνική κοινωνία το

⁷ Η σχετική ερώτηση που ετέθη πριν τις Ευρωεκλογές του Ιουνίου 2004 σε έρευνα της VPRC ήταν: «Πόσο ικανοποιημένος/η αισθάνεστε από τη στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο Κυπριακό ζήτημα (πρόβλημα). Θα λέγατε ότι αισθάνεστε πολύ, αρκετά, όχι και τόσο ή καθόλου ικανοποιημένος/η» και οι σχετικές απαντήσεις καταγράφηκαν ως εξής: πολύ 2.8%, αρκετά 14.6%, όχι και τόσο 40.4% και καθόλου 30.2% (Sans opinion: 12%).

⁸ Και αυτή η ερώτηση ετέθη στη συγκυρία των Ευρωεκλογών του Ιουνίου 2004 σε έρευνα της VPRC και η ακριβής διατύπωση ήταν: «Πόσο ικανοποιημένος/η αισθάνεστε από τη στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον πόλεμο του Ιράκ. Πολύ ικανοποιημένος, αρκετά, όχι και τόσο ή καθόλου

στοιχείο του «αντιαμερικανισμού», ο οποίος αποτελεί παγιωμένο χαρακτηριστικό της ελληνικής πολιτικής ιδεολογίας τα τελευταία 50 χρόνια και ταυτόχρονα αφαιρεί από την Ε.Ε. το τεκμήριο της αυτονομίας απέναντι στις πολιτικές των ΗΠΑ.

Επίλογος: μια απόπειρα συγκεφαλαίωσης

Όλα τα παραπάνω δεδομένα, με τις δυναμικές τους και τις αντιφάσεις τους οδηγούν σε μια γενική διαπίστωση: στην ελληνική κοινωνία ο «φιλοευρωπαϊσμός» συνιστά μια κυρίαρχη ιδεολογία και επιλογή, αρθρωμένη γύρω από συγκεκριμένες οικονομικές και πολιτικές προσδοκίες. Ανάπτυξη και Ασφάλεια αποτελούν τους δύο συστατικούς πόλους της ιδεολογίας αυτής. Η ισχυρή της επιρροή δεν έχει αφήσει, τουλάχιστον έως σήμερα, να μορφοποιηθεί με σχετική αυτονομία ένας ισχυρός πόλος ευρωσκεπτικισμού, παρά το γεγονός ότι στο εσωτερικό της εντοπίζονται «ευρωσκεπτικιστικές» διαστάσεις. Η κυρίαρχη, τέλος, θέση των πολιτικών κομμάτων, καθώς και η επιρροή του δικομματισμού, έχουν περιχαρακώσει αρκετά το ιδεολογικο-πολιτικό τοπίο.

Ωστόσο, δεν μπορεί κανείς να αγνοήσει τις δυναμικές που υποκρύβονται. Στο μέτρο που ο «φιλοευρωπαϊσμός» της ελληνικής κοινωνίας εμφανίζει έντονα «ωφελιμιστικά» και «εσωστρεφή» χαρακτηριστικά, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, τροποποιούμενων των συνθηκών και του περιβάλλοντος, να αρχίσει να αμφισβητείται σοβαρά στο μέλλον. Η «εξάντληση» των προσδοκιών της οικονομικής ανάπτυξης και η σταθεροποίηση του αισθήματος «εθνικής ασφάλειας» ενδέχεται να τροποποιήσει σταδιακά τη στάση των ελλήνων/ίδων απέναντι στην Ευρώπη, ή τουλάχιστον να φέρει στην επιφάνεια και άλλες δυναμικές ιδεολογικές στάσεις. Ήδη, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στα ωφελήματα από τη συμμετοχή στην Ευρώπη δεν περιλαμβάνεται – το αντίθετο μάλιστα – η μείωση της ανεργίας. Θίγεται δηλαδή εμμέσως ένα μείζον ζήτημα που άπτεται των πολιτικών κοινωνικής συνοχής στην Ευρώπη και που υπό προϋποθέσεις θα μπορούσε να πυροδοτήσει σημαντικές αλλαγές στο ιδεολογικό πλαίσιο του δίπολου «ευρωπαϊσμός» - «ευρωσκεπτικισμός», ενισχύοντας τις υπαρκτές έτσι κι'αλλιώς τάσεις εθνοκεντρισμού. Οι φορείς «υποδοχής» στο πολιτικό σύστημα των ευρωσκεπτικιστικών τάσεων έχουν επίσης ενισχυθεί με την παρουσία του κόμματος του ΛΑΟΣ, η λαϊκιστική δομή του οποίου επιχειρεί ήδη να κεφαλαιοποιήσει τις ευρωπαϊκές ανησυχίες μερίδων της ελληνικής κοινωνίας.

ικανοποιημένος/η» και οι σχετικές απαντήσεις καταγράφηκαν ως εξής: πολύ 0.6%, αρκετά 7.4%, όχι και τόσο 30.5% και καθόλου 51.0% (Χωρίς Γνώμη: 10.4%).

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Baimbridge, M. – Burkitt, B. – Macey, M. (1994), “The Maastricht Treaty: Exacerbating Racism in Europe?”. *Ethnic and Racial Studies*, 17 (3), 420-441.
- Belot, C. (2002), “Les logiques sociologiques de soutien au processus d’intégration européenne: éléments d’interprétation”. *Revue internationale de politique comparée*, 9 (1), 11-29.
- Belot, C. – Cautrès, B. (2004), “L’Europe, invisible mais omniprésente”, dans Cautrès, B. – Mayer, N. (dir.) *Le nouveau désordre électoral – Les leçons du 21 avril 2002*, Paris, Presses de Sciences Po, p.119-141.
- Cautrès, B. - Tiberj, V. (2005), *Une sanction du gouvernement mais pas de l’Europe. Les élections européennes de juin 2004*, Paris, Cahiers du CEVIPOF No 41.
- Mayer, N. – Roux, G. (2004), “Des votes xénophobes ?”, Cautrès, B. – Mayer, N. (dir.) *Le nouveau désordre électoral – Les leçons du 21 avril 2002*, Paris, Presses de Sciences Po, p.97-117.
- Ross, G. (2000), “Europe becomes French Domestic Politics”, in Lewis-Beck, M. (ed.) *How France Votes*, New York, Seven Bridges Press, p. 87-114.
- Tiberj, V. (2005), “En haut, en bas, à gauche, à droite: les clivages sociologiques dans l’explication du 29 mai”. *Περιοδικό Πολιτική Επιστήμη*, No 2, 30-41